

Spinoza ve Hegel'de Töz Kavramı

The Concept of Substance in Spinoza and Hegel

MUSTAFA SARI

Ankara Sosyal Bilimler University

Received: 03.04.2024 | Accepted: 29.12.2024

Abstract: The aim of this article is to show that the concept of substance in the philosophy of Spinoza and Hegel can also be used to mean the concept of God. This means that both philosophers can be read as theists. While Spinoza understands from the concept of substance that which is in itself and can be grasped through itself, Hegel understands that in which all reality gains its existence and permanence. In this context, firstly, the geometric axiomatic method used by Spinoza and Hegel's speculative dialectic method will be explained and the differences between them will be determined. Subsequently, Spinoza's and Hegel's understandings of substance will be detailed. The concept of *causa sui* in Spinoza, the claim that things are in God but not God, and his distinction between *Natura naturata* and *Natura naturans* will be discussed. Hegel interprets God as encompassing everything that is absolute reality in himself and for himself, and bases the historical process of the mind on the belief that God is embodied in the body of Jesus, which is one of the Christian doctrines. For these reasons, it will be argued that both philosophers can be read as representatives of process theism.

Keywords: Spinoza, Hegel, substance, god, process theism.

Giriş

Spinoza ve Hegel felsefelerinde birçok bakımdan örtüşürler. Her ikisi de kullanmış oldukları kavramları aralarında farklar olmakla beraber aynı anlama gelecek şekilde kullanmışlardır. Biz bu çalışmada Spinoza ve Hegel felsefesinde töz kavramının neye karşılık geldiğini araştıracağız. Bunun için öncelikle Spinoza ve Hegel’de temel kavram olan töz kavramının hangi yöntemlerle ele alındığını belirlemeye çalışacağız. Spinoza dönemi gereği *Ethica*’sını (Spinoza, 2009) aksiyomatik tarzda ele almışken Hegel spekülâtif tarzda bir araştırma yöntemine başvurmuştur. Her iki filozofun da ontoloji anlayışlarının temeline oturttukları bu kavram onların Tanrı anlayışlarına karşılık gelir; bu nedenle kavramın anlaşılabilmesi adına öncelikle onların Tanrı anlayışlarına bakmakta fayda var gibi görünmektedir. Her iki filozof da teolojik bir yaklaşımla felsefelerini oluşturmuşlar ve ontolojilerinin temeline töz kavramını koymuşlardır.

Bu amaçla öncelikle Spinoza ve Hegel’in kavramları ele alış yöntemleri açığa çıkarılacaktır. Sonrasında Tanrı anlayışları ele alınacak, kavramlara yükledikleri anlamlar ve aralarındaki farklar belirlenecek ve özellikle Hegel’in bu kavram çerçevesinde hangi yönlerde Spinoza’dan etkilendiği açığa çıkarılmaya çalışılacaktır. Spinoza ve Hegel’in tarihsel süreçleri göz önüne alındığında doğu ve hatta İslâm kaynaklarından etkilendikleri gözlenmektedir. Bu durum her iki filozofun da töz anlayışlarına etki etmiştir. Her iki filozof da özellikle töz anlayışları bakımından ciddi benzerlikler taşımaktadırlar.

Bu çalışmada filozofların kendi çalışmalarıyla ilgili olarak Spinoza’nın *Ethica* ve *Mektuplar* (Spinoza, 2014) adlı eserleri ile Hegel’in *Tarihte Akıl* (Hegel, 2014) ve *Din Felsefesi Dersleri* (Hegel, 1969) adlı eserleriyle sınırlı kalınmaya çalışılacaktır. Sonuç bölümünde her iki filozofun töz anlayışları karşılaştırılarak benzerlikleri ve farklılıkları belirlenmeye çalışılacaktır. İddiamız; töz anlayışları bakımından birbirlerine çok benzeyen bu iki filozofun, özellikle Spinoza’nın doğu felsefesinden ve İslâm kaynaklarından etkilenmiş olmasıdır. Bu durum her iki filozofun da teist bir anlayışla töz kavramlarını oluşturdukları iddiasını güçlendirir. Her iki filozofun da felsefeleri dikkatle incelendiğinde bir tür ‘kozmetik teizm’ ya da ‘süreç teizmi’ olduğu söylenebilir.

YÖNTEMSSEL FARKLILIK

Spinoza yöntem olarak öklidyen aksiyomatik metodu kullanır. Onun kitabının tam adı *Ethica Ordine Geometrico Demonstrata* olup Türkçeye *Geometrik Düzendeki Tanıtlı Törebilimdir* olarak çevrilmiştir. Ethica söz konusu olduğunda, geometrik yöntem kitabın vermek istediği mesajın bir parçası olarak karşımıza çıkar; denilebilir ki bu yöntem olmadan Spinoza'nın sonuçlarının ne olduğu tam olarak anlaşılmaz (Scruton, 2007, p. 51). Spinoza açısından bakıldığında geometrik aksiyomatik yöntem salt bir yazma yöntemi değildir; Scruton'a göre o aynı zamanda insan doğasının, insan eylemlerinin ve insan kaderinin sorunlarını da ele almamıza yardımcı olan bir yöntemdir. İnsana dair her şey geometrik bir düzen içinde ele alınabilir ve ortaya çıkan yanıtlar matematiğin temel yasalarının tarzına, gerekliliğine ve evrenselliğine uygun olur (Scruton, 2007, p. 50). Buna göre matematiğin evrensel dili tanımlar ve aksiyomlar üzerinden yürür, ispata gerek kalmayan, apaçık önermelerden yola çıkarak başka önermelerin çıkarılması yapılır, bu örtük düşünceler öncüllerde, tanım ve aksiyomlarda yer alır. Öncüller doğru olduğu zaman sonuç da doğrudur. Bu tür tanımlar keyfi koşullar olmayıp tanımlanan şeyin özünü sunarlar ve bu türden tanımların olanaklı olduğunu düşünmek Spinoza'nın metafiziğinin temel savlarını gerçek saymakla olanaklı olur (Scruton, 2007, p. 53).

Spinoza için felsefe, kanıtlanabilir ve kanıtlanmış bir bilgidir. Bu ise, zorunlu hakikatin bir sistemi olmak durumundadır. Bu sayede insan kendi kendini ve evrendeki yerini daha iyi anlar. Böylece felsefe, insan doğasının ve yaşamının tam bilgisini sunar. Burada hedeflenen de ideal insan yaşamıdır ve her şey matematiksel önermelerin zorunlu düzenliliğinin sonucu olarak karşımıza çıkar (Cihan, 2001, p. 11). Spinoza'nın metodu öncelikle şeylerin en iyi bilgisini elde etmek için zihni en elverişli duruma getirmeyi amaçlar. Zihni en elverişli duruma getirmek için de araştırılması yapılan şeyin temel doğasının açığa çıkarılması gerekir. Böylece bir şeyi anlamak o şeyin nedeninin bilgisinin anlaşılması ile mümkün olur. Yani onun varlığının zorunluluğunu görebilmekle ilişkilidir. İşte metot insan kavrayışının altında bilmek amacıyla zihni hazırlamayı amaçlar. Bu bağlamda metot şeylerin doğru bilgisine ulaşmak için zihni yöneltmedir. Buna göre metot, ideaların kazanılmasından sonra, simgeleri aramak demek değildir; bunun aksine doğru metot, bize hakikatin kendisini ya da şeylerin özlerini ya da

upuygun ideaların düzenini öğreten bir arama yöntemidir. Spinoza'nın kullandığı geometrik metot, sadece onun felsefesinin dış formunu vermekle kalmaz, aynı zamanda onun öğretisinin içine de girerek, dünya görüşünün temel karakterini de oluşturur (Cihan, 2001, p. 16). Böylece dönemine uygun olarak Spinoza'nın yönteminin Öklidyen geometrik yöntem olduğunu gördük. Oysa Hegel, Spinoza'nın geometrik yönteminden farklı olarak diyalektik bir yöntemi benimser.

Hegel'e göre felsefede spekülâtif bilgi yoluyla us yani töz'ün sonsuz güç olarak sonsuz madde ve sonsuz form olduğu kanıtlanır (Hegel, 2014, p. 34). Hegel'e göre felsefe spekülasyonun bilgisidir ve çelişki gerçek bilginin açığa çıkmasını sağlar. Hegel'in yöntemi spekülasyondur bu ise olumsuzlaşmanın olumsuzlaması yoluyla özneleşme demektir. *Spekulation* (spekülasyon yapmak), Latince *specere* (bakmak, görmek) ve Latince *speculari* (etrafı kolaçan etmek, keşfetmek, tefekkür etmek, casusluk etmek, gözetlemek) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmektedir. Inwood *spekulation* kavramını Boethius'a kadar götürür bu kullanımında *speculatio* tefekkür (theoria) anlamında kullanılmıştır. Augustinus, Aquinas ve mistikler kavramı *speculum* ile ilişkilendirir. Bu kullanımında kavram Tanrının doğrudan değil, yalnızca eserlerinde görülüp bilinebileceğine işaret eder. Bundan dolayı spekülasyon duysal deneyimin ötesine, ilahi olana ya da doğaüstüne göndermede bulunur (Inwood, 2013, p. 751). Kant sonrası Alman İdealist filozofları Fichte, Schelling ve Hegel kendi düşüncelerini spekülâtif olarak ifade ederler. Hegel onu kavramsal bir süreç olarak görür. Tanrı'nın aracısız bilinmeyeceği fikrine karşı çıkan Hegel *refleksiyonun* spekülâtif akıl yürütmenin sadece bir yönü olduğuna dikkat çeker. Felsefi spekülasyonla mevcut olanın ötesine geçmeyi amaçlayan Hegel, spekülasyonun asıl özelliğinin karşıt ve görünüşte ayrı olan düşünceleri birleştirmek olduğunu belirler.

Bu açıdan bakıldığında spekülâtif yöntem analitik düşünme yöntemine karşıt olarak poetik hayal gücüne benzer niteliktedir ama kavramsal olması ve anlama yetisinin faaliyetini kabul etmesi bakımından poetik hayal gücünden ayrılır. Spekülasyon, Kant-öncesi metafiziğin dogmatik anlayışını nesnelere uygulamakta ısrar eden anlayışın tersine birbirine karşıt gibi görünen iki kavramı birleştirir ve evreni hem sonlu hem de sonsuz olarak kabul eder. Hegel kendi felsefi yöntemini spekülâtif diye adlandırır. Bu

açıdan bakıldığında öznel olmakla suçlanan bu yöntem için Hegel spekülâtif yöntemin salt öznel olmadığında ısrar eder. O, öznellik ile nesnellik arasındaki karşıtlıkları diğer başka karşıtlıklarla beraber bünyesinde koruyarak aşar. Hegel gerçekliğin doğasının ussal olduğunu iddia eder. Ona göre tüm gerçeklik mutlak ideadır. Ve sadece onda temsil edilir. Mutlak ise evrenin açılımından ibarettir ve tek evrensel gerçekliktir. Bu açıdan bakıldığında da idealisttir. Spekülasyonun en büyük özelliği Kant’ın ideleri olan Tanrı, evren ve özgürlük hakkında deneyim alanında kalmak şartıyla söz söylemeyi olanaklı hale getirmiş olmasıdır. Hegel aynı zamanda ‘oluş’u temele aldığı için duyu-üstü değildir. Bu açıdan bakıldığında “Hegel, Kant’ın aksine, böyle bir metafiziği akla değil, anlama yetisine yükler. Onun kavramları mantığa dahil edilir ve yeni bir spekülâtif işleyişe tabii kılınır. Hegel antik metafiziğe, özellikle de Yeni-Platonculuğa daha elverişlidir” (Inwood, 2013, pp. 752-754).

Spinoza ile Hegel’in yöntemsel farklılıklarına vurgu yapıldı; birinin matematiksel öklidyen kanıtlamacı öncüllerden kendisini ördüğü ve apaçık önermelerin kendi iddiasını bir oya örerek gibi kendi kendini kanıtladığı matematiksel düşünme evrenine karşılık diğerinin çelişkilerin birliğine dayanan ve spekülasyonu ön plana çıkartan karşıtların birbirlerini değilledikleri bir düşünsel yapı gösterildi. Her iki filozof da birbirinden oldukça farklı iki yöntemle felsefe yapmalarına karşılık töz kavramı hakkındaki benzerlikleri ve ayrılıkları belirlemeye çalışılacaktır. Bundan sonraki amaç Spinoza’nın aksiyomatik tarzda ele aldığı töz kavramını açığa çıkarmak olacaktır.

SPİNOZA’NIN TÖZ KAVRAMI

Töz kavramı felsefe tarihinde oldukça sık ve farklı anlamlarda kullanılmıştır. Almanca ‘*substanZ*’, Fransızca ve İngilizce ‘*substance*’, Latince ‘*substantia*’, Yunanca ‘*Hypostasis*, *Hypokeimenon*=altta bulunan’ anlamlarında kullanılan töz kavramı “değişen durumlar ve niteliklere karşı kalıcı olan; bir başka şeyle ya da bir başka şeyde değil, kendi kendisiyle, kendi kendisinde var olan. Öznede değil, kendinde var olan bağımsızca kendi içinde var olan” (Akarsu, 1998, p. 179) anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Her ne kadar töz kavramı hakkında birçok tanım yapılmışsa da yapılan bu tanımların çokluğu temelde töz kavramını bir ilke, başlangıç noktası, bir şeyin varoluş nedeni, ama görünüşe çıktıktan sonra da bir şeyin devamını sağlayan ve olmazsa olmaz ilkesi olarak değerlendirmemize engel

oluşturmaz (Çevikbaş, 1999, p. 26). Spinoza ise töz kavramını ontolojisinin temeline oturtur. Spinoza; “töz ile kendinde olan ve kendisi yoluyla kavranabileni, başka bir deyişle, kavramı bir başka şeyin onu oluşturması gereken kavramına gereksinmeyi” (Spinoza, 2009, p. 9) anlar. Töz, kendi kendisinin nedeni yani *causa sui* ve öz’ü varoluşunu içerendir. Yani öz’ü varoluşunu gerektirir ya da öz’ü varoluşundan daha kapsamlı değildir aynı şey tersi için de doğrudur. Spinoza için töz kendi kendisinin nedeni olan ve özü varoluşuyla ortaya çıkandır. Bu tanım Yahudilik ya da İslamîyet’teki Tanrı inancıyla örtüşen bir töz tanımıdır. Spinoza da töz bütünüyle varoluştan oluşan bir şey olacaktır. Spinoza’da öz ve töz birbiriyle örtüşür. Skolastik düşüncede öz ve töz özdeştir. Spinoza bu düşüncüyü olduğu gibi alır. Öz ve töz varoluştur ve Spinoza bundan kendinde ve kendisiyle varolanı anlar. Spinoza monist bir töz anlayışını benimseyerek Tanrı’yı bu töz anlayışının temel karakteri olarak ortaya koyar (Cengiz, 2022, p. 203). Öncelikle şunu belirlemek gerekir ki Spinoza’nın tözü Skolastik anlayışla kendi kendisinin nedeni olan monist bir Tanrı anlayışını ihtiva eder. Burada teist anlayışlı bir Tanrı anlayışında ısrar edilmesinin en büyük dayanağı Spinoza’nın böyle bir Tanrı anlayışını kendi ifadesiyle düşüncesinin temeline oturtmuş olmasıdır.

İkinci olarak onun Yetmiş Üçüncü mektubunda “bütün şeyler Tanrı’dadır ve Tanrı’nın içinde hareket eder. Bu konuda Pavlus ve... Bütün antik filozoflar gibi düşünüyorum. Hatta... Bütün antik İbraniler gibi demeye cüret ediyorum” (Spinoza, 2014, p. 335) denmektedir. Spinoza bütün şeyleri Tanrı’nın bir parçası olarak ama Tanrı’da görür. Bu ifadeyi Spinoza’nın doğayı Tanrı olarak anladığı şeklinde anlamak ciddi bir çarpıtmadır. Çünkü Spinoza üç satır altta “Tanrı ile doğanın, bir olduğu görüşüne dayandığını düşünenler ise, bu konuda epey yanılıyorlar” (Spinoza, 2014, p. 335) demektedir. Spinoza’nın her şeyi Tanrı’da görmesi her şeyin Tanrı ile kaim olduğunu düşündüğünü gösterir. Bu durum bizi şeylerin görünümüne gelmesi Tanrı ile mümkündür ama şeylerin kendisi Tanrı demek değildir düşüncesine götürmektedir. Nitekim Spinoza’nın *Natura Naturata* ve *Natura Naturans* ayrımı bizim bu düşüncemizi destekler niteliktedir.

Üçüncü olarak Spinoza düşüncesinde *Natura Naturata* ve *Natura Naturans* ayrımı yaparak bize gerçek yaratıcının Tanrı olduğunu diğer bütün yaratılanların Tanrı’nın yaratması, Tanrı’nın varlığıyla kaim oldukları, ayakta durdukları, görünümüne geldikleri hususunda inancımız için güçlü

deliller sağlamaktadır. Natura Naturans kendi başına var olan ve kendi başına tasarlanan şeyi, yani ezeli ve sonsuz bir tözü başka bir deyişle hür neden olarak Tanrı'yı ifade eder. Natura Naturata ise Tanrı'nın tabiatının zorunluluğundan çıkmış olan her şeyi ifade eder (Arıcan, 2004, p. 89). Kanaatimizce Spinoza'nın töz/Tanrı anlayışı, 'kozmik teist' ya da 'süreç teizmi' çerçevesinde okunabilir (Arıcan, 2007, p. 206).

Böyle bir okumayı bizim için meşrulaştıran durum Spinaza'nın *Ethica*'sında ele aldığı kendi Tanrı anlayışıdır. Spinoza var olanları iki kısımda ele alır. İlki varolmak için kendinden başka hiçbir varlığa ihtiyaç duymayan varlık yani mutlak ve zorunlu varlık diğeri ise varlığını daha yetkin bir varlığa dayandırmak zorunda olan mümkün varlık yani Spinoza'nın ifadesiyle moduslar anlayışıdır. Buradan Tanrı en yetkin ve varlığı zorunlu olan bir varlık olarak karşımıza çıkar. Diğer varlıkların varlığı olumsal olarak Tanrı'nın varlığı ile değer kazanır. Bu en yetkin ve mümkün varlık diğer olumsal varlıklara aşkındır. O, her şeyin yaratıcısı, nedeni, kendi iradesinin mutlak sahibi özü varlığını kuşatan, ezeli ve ebedi, her yerde hazır ve nazır olandır (Gedikli, 2023, pp. 45-46, 50-51). Tanrı sayısal olmamak bakımından bir ve basittir. Ama diğer taraftan Spinoza Tanrı'yı âleme içkin olarak da görür. Spinoza'ya göre Tanrı âleme ilk müdahaleyi yapmış olmakla birlikte onu kendi haline bırakmış değildir. Spinoza'nın Tanrı anlayışının aşkın olarak ifade edilmesi âlemi terk etmesini, ona müdahil olmamasını gerektirmez bilakis O her zaman âlemi kuşatandır. Her an âleme müdahale etmekte ve daima olayların içinde olmaktadır yani Tanrı aynı zamanda âleme içkindir ve her şeyin yakın nedenidir (Arıcan, 2007, pp. 176-179). Tanrı devamlı bir süreç içerisinde hem âlemi yaratmakta hem de insanlarla temas halinde olmaktadır. Bu anlamda Spinoza'nın Tanrı'sının faal bir anlayışta ve her zaman iş başında olan bir Tanrı olduğu söylenebilir. Spinoza'nın Tanrı'yı hem aşkın hem de içkin olarak ele alması bizim onu teist olarak okuyabilmemize olanak sağlar.

Hegel, Spinoza'nın tözü yani Tanrı'yı felsefesinin ilk ilkesi olarak önümüze koyduğunu söyler. Spinoza'nın dizgesi Tanrı'yı töz olarak ve yalnızca töz olarak gören anlayıştır (Arıcan, 2007, p. 188). Hegel için Spinoza, '*felsefenin hakiki özü*'dür. Ona göre felsefe yapan birisi ya bir Spinozacıdır ya da bir filozof değildir (Colletti, 2013, p. 661). Her şey Spinoza'nın töz kavramı ya da Tanrı anlayışı içinde erir. Her şey Tanrı'da koruma altına

alınmıştır. On'dadır. "Spinoza, her şeyi sonsuzluk formu altında, yani mutlakta var olduğu gibi, bir başka deyişle empirik gerçeklikte olduğu gibi değil de, *tinde* ya da *idede* olduğu gibi ele alan düşüncenin yüce talebini dile getirir" (Colletti, 2013, p. 662). Spinoza aslında sonlu ve belirli olanın otonom bir varoluşa sahip olamayacağını anlamıştır ama diyalektiğin ikili olması gereken yapısı onun, sınırlı olanı mutlağın dışına koymasına neden olmuştur. Gerçekte Spinoza, varolanın varlığın temeline geri dönmesi gereken bir şey olduğunu anlamasına rağmen; devinimi hep dünyadan Tanrı'ya doğru, yokluktan mutlağa doğru sıfatlardan töze doğru birliğin içine düşen bir damla olarak ifade etti. Bu damla için son nokta kendisinin içinde eridiği tözden başka bir şey değildi. Spinoza'ya göre Tanrı, tözle başlar, sıfatlarla devam eder ve moduslarla son bulur. Bu durum Spinoza'nın töz anlayışını Musevi Tanrı anlayışına hatta İslam düşüncesindeki Tanrı anlayışına dayandırmış olduğunu gösterir (Arıcan, 2007, p. 188). Spinoza'nın töz anlayışı doğuya özgü 'sudûr' nazariyesini andırır. Sudûr süreci yalnızca bir oluş halidir. Oluş halinde ise kayboluşa evrilen bir süreç söz konusudur. Dünyanın hakiki bir gerçekliği yoktur. Ne gerçek anlamda bir varlığı vardır ne de hakikati. Spinoza'ya göre olan ne ise o Tanrı'dır ve sadece Tanrı'dadır.

Spinoza'ya yapılan itirazlardan biri Tanrı'nın sadece bir töz olarak kavrandığı ama bir tin olarak kavranmadığıdır. Spinoza'ya göre her şey tözde son bulur. Diğer şeylerin tözün sınırını aşamaması ve tözde erimesi; gerekçelendirilmesi gerektiğinde ise tözden türetilmesi ve tekrar töze dönmesi diğer şeylerin kendini dışarıya doğru açamamasına neden olmuştur. Bundan dolayı da töz dışındaki şeyler canlılığa, tinselliğe ve etkinliğe ulaşamaz. Töz ya da Tanrı, katı ve boyun eğmez bir niteliğe sahiptir ama Tanrı tin değildir (Colletti, 2013, pp. 664-665). Hegel, Spinoza'nın düşüncesini akozmik olarak niteler. Spinoza gerçekte âlemi tamamen yok saymaz Tanrı ve âlemi birlikte ele alır. O, âlemi tamamen yok sayarak her şeyi Tanrı'ya irca etmek yerine metafiziksel bir birliktelikten bahseder (Arıcan, 2007, p. 189). Spinoza'ya ait bu kafa karışıklığının sebebi Tanrı'yı hem aşkın hem de içkin bir vaziyette ele almış olmasından ileri gelir. Ama aslında Tanrı'nın aşkınlığının bir sonucu olarak Tanrı doğaya içkin olmuştur. O'nun içkinliği kudretinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu süreç onun zorunlu varlık olarak kendini âleme dayatmasının bir sonucudur. Yoksa Spinoza Tanrı ile âlemi bir ve aynı olarak görmez.

Böylece Spinoza’nın töz anlayışının âleme hem aşkın hem de içkin olduğunu gördük. Onun töz anlayışı tamamen faal ve her an tasarruf halinde olan bir töz anlayışına sahiptir. Bu durum töz dışında diğer şeylerin özgürlüklerini sorunlu hale getirmektedir. Her ne kadar Spinoza Natura Naturata ve Natura Naturans ayrımını yapsa da yapmış olduğu bu ayrım şeylerin kendi varoluşlarını kazanmak adına yapılan eylemleri tam anlamıyla açıklayacak nitelikte değildir. İşte Hegel Spinoza’da bulunan bu özgürlük sorununu öz bilinç ve sınır kavramıyla aşmaya çalışır. Elbette Hegel’de de Tanrı iş başındadır ve hatta âleme içkindir ama bu içkinlik öz-bilincin etkinliğiyle sınırlandırılır. Şimdi Hegel’in töz kavramın bakalım.

HEGEL’İN TÖZ KAVRAMI

Her ne kadar Hegel’in felsefesi panteist unsurlar taşısa da gerçekte Hegel panteist bir filozof değildir (Arıcan, 2013, p. 25). Hegel de Spinoza gibi bir süreç felsefecisi olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla Hegel aslında teist filozoftur. Bunu *Tarihte Akıl* adlı eserinde “töz deyince, tüm gerçekliğin kendisiyle ve kendisinde varlığını ve kalıcılığını kazandığı şeydir” (Hegel, 2014, p. 34) şeklinde ifade etmiştir. Bununla birlikte, aynı durumu *Din Felsefesi Dersleri* adlı eserinin birinci cildinde yapmış olduğu Tanrı tanımında da görürüz. Buna göre Tanrı; “kendinde ve kendisi için mutlak gerçeklik olan her şeyi kuşatan ve her şeyi içine alandır” (Hegel, 1969, p. 92). Bu tanım Hegel’in teist bir Tanrı anlayışına sahip olduğunun kanıtıdır. Buna göre, her şey Tanrı’dan çıkmıştır ve yine Tanrı’ya dönecektir. Tinin derinliklerindeki merkezi alanını veya dayanak noktasını oluşturan Tanrı’dır. Tanrı bunu tin’de duygu ve düşünce olarak gösterir. Her şey ona muhtaç olduğu halde o, kendi dışında hiçbir şeye muhtaç değildir. Tanrı dışında hiçbir varlık mutlak değildir. Mutlak anlamda kendi başına olan tek varlık Tanrı’dır (Hegel, 2014, p. 93).

Hegel’in Tanrı ile diğer varlıklar arasında yapmış olduğu bu ayrım gerçekte ontolojik bir ayrımdır ve Hegel’in düşünce sistematigindeki evreler bu ayrımı destekler çünkü Hegel’de evren kendi başına bir varlık alanı değildir. Varlığını Tanrı’dan alır (Arıcan, 2013, pp. 25–27). Bu anlamda Tanrı kendi kuşatıcılığını kendi içselliğinden yani kendiliğinden alır. O’nun varlık teminatı kendisidir. Bu kendiliği kendi içselliğinden gelir. Bu içsellik ise onun mutlak töz olmasından kaynaklanır.

Spinoza ve Hegel teist olmaları bakımından birleşirler ancak yukarıda bahsettiğimiz gibi Spinoza çoğunlukla İslam ve Yahudi felsefelerinin Tanrı anlayışından istifade etmişken; Hegel, vahiy dini olarak Hristiyan dinini ön plana çıkarır. Hristiyanlık yapısı gereği Tanrı'nın cisimleşmesi ve yeryüzüne gelmesi doktrini üzerinden hareket eder ve bu şekilde en uygun evrensel birleşme yakalanmış olur. Bu şekilde kavram dediğimiz; sonlu ve sonsuz ayrımının ortadan kalktığı, aşkın varlığın oluştan azade olmadığı ve özsel olanın varoluş kazandığı yer Hristiyan doktrini olan Tanrı'nın, İsa'nın bedeninde cisimleştiği yerdir ve kavram olarak kendini ortaya koyar. Görülüyor ki Hegel, Hristiyan dogmasını bir tür Aristotelesçi oluş felsefesiyle mecz etmiş ve bütün sistemini bu doktrinal oluş anlayışı üzerine kurmuştur. Aristoteles'in madde-form ilişkisine benzer şekilde sonlu-sonsuz ilişkisi bir Hristiyan doktrini olan, Tanrı'nın İsa'nın bedeninde cisimleşmesi şeklinde kurgulanmış ve oluşa atılmıştır. Dolayısıyla Hegel felsefesini bir tür süreç ya da oluş teizmi olarak okumak mümkündür.

Burada Spinoza ile Hegel arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları belirlemek yerinde olacaktır. Öncelikle farklılıklara bakalım. Spinoza, Tanrı'yı bir töz sadece bir töz olarak görmüştür (Türkben, 2010, p. 120). Ama bu töz soyut-kuşatıcı bir töz değildir. Bilakis her şeyin kendisinden çıktığı ve yine kendisine döndüğü, her şeyin kendisinden kaynaklandığı, kendi kendisiyle eşit ve devamlı kendinde olma durumundan hiçbir zaman ayrılamayan kuşatıcı bir varlıktır. Ancak kuşatıcı varlık olarak Tanrı, görünenin aynası olmanın dışında bir -başka- şeklinde tezahür etmez. Yani hep kendi kendisinde taan ve kendi kendini oluşturan, bu oluşta kendine geri dönmeyen ve kendisine hiçbir şeyin karşı koyamadığı her şeyi kendi içinde barındıran bir güçtür. Sadece kendi doğasının zorunluluğunda varolur ve eylemini sadece kendi belirler aynı zamanda başkası tarafından değiştirilmez. (Spinoza, 2009, pp. 9-10) Bu anlayışta Tanrı sadece zorunluluk içerisinde görülür. Bundan dolayı Spinoza'da öznellik ilkesi eksiktir. '*Her şey tanrıdandır*' ifadesi bu gerçeğe göndermede bulunur. Taşma halinde mütemadiyen tek yönlü bir hareket olmasına karşın; karşısında ona geri dönecek olumsuz bir -başka- yoktur. Bu -başka-nın olmaması onu tek taraflı ve tek yönlü bir hareket haline getirmiştir. Bu demektir ki Spinoza olumsuzlamayı tek yanlı olarak kavramıştır. Dolayısıyla onda öznellik, bireysellik ve kişisellik yer bulamaz (Bayrak, 2015, pp. 283-284). Bu nedenle Spinoza'nın

sisteminde sonlu şeyler ya da dünya hiçbir gerçeklik taşımaz. Dolayısıyla Spinoza’nın anlayışında Töz, kendisi ile eşit olduğundan başka bir bilinç tarafından bilinebilme olasılığı ortadan kalkar. Bu durum Hristiyanlık felsefesindeki baba-oğul-kutsal ruh doktrinine zarar verir. Kurgunun tamamlanması için töz’ü kendinde gören, temaşa eden ve bir başkası olarak yine kendisine dönen bir -başka- ya ihtiyaç vardır ki bu da tin’dir.

Spinoza’nın felsefesini bir ateizm olarak görmemekle birlikte onu Akozmizm olarak değerlendirenler vardır. Spinoza felsefesini bir Akozmizm olarak değerlendirdiğimizde onun felsefesinin a-historik olduğunu görürüz (Cengiz, 2022, p. 191). A-historik olması onun tarihsel bir varlık olarak görülmemesinden kaynaklanır. İnsan tinsel bir varlık olarak görülmediği için tarihsel bir varlık olarak da ele alınmaz. Hegel felsefesinde doğa bir tine sahip olmadığı için tarihsel bir varlık olarak görülmez; buna mukabil insan, olumsuzlamanın olumsuzlaması olarak kendisini mutlağın karşısına koyarak tekrar kendisine döner. Bu durum onun tinsel, dolayısıyla tarihsel bir varlık olduğunun göstergesidir. Oysaki Spinoza da insan kendisini bir başka olarak konumlandırarak ve bir olumsuzlama yaparak tekrar kendine dönecek tinsel bir varlık olarak ele alınmaz. Dolayısıyla doğanın bir parçası olarak kabul edilen insanın tıpkı doğa gibi tarihinden bahsedilmez. Benzer şekilde Spinoza’da bilincin oluşumu a-sosyal olmak zorundadır. Çünkü Spinoza’da Hegelci bir ‘aşma’ ya da diyalektik bir süreçten bahsedilemez. Öz bilincin karşısına konumlanan bir bilinç kavramının olmaması onu hem a-sosyal hem de ‘aşma’ ifadelerinin olmadığı bir felsefe olma durumuna götürmüştür. Spinoza felsefesinde bir ‘aşma’ durumundan ziyade bir taşma durumundan bahsedebiliriz.

Hegel düşüncesinde tin kendini bilince açar ve bunu tarihsel olarak yapar. Tarih tinin evrimidir. Tarihsel bir dönüşümle kendini açan tin, bu serüvenine doğal bilinç evresiyle başlar bu şekilde önce kendinden yola çıkar sonrasında nesneye yönelerek ben-olmayanı tanıır ve öznedenden çıkıp nesneye ulaşır bu şekilde kendi kendinin bilincine varır. Bilinç bu süreçte nesnenin dönüşümüne tanıklık eder ama aynı zamanda bu sürecin kendi gelişimi olduğunu da fark eder. Bu durum dünya tarihinin insanın kendi tarihi olduğunun da kanıtı olur. Bu şekilde dünyanın tarihi tinin kendi tarihi yani özne-nesne özdeşliğinin göstergesi olarak karşımıza çıkar. (Bumin, 2016, pp. 97)

Hegel, Spinoza'yı çok önemsemekle birlikte iki açıdan hatalı olduğunu ifade eder. Bunlardan ilki Tanrı'nın varlığı karşısında diğer varlıklara varlık derecesi vermemiş olmasıdır. Hegel'e göre bu durum Spinoza'nın Tanrının tinsel birliğini görememesi ya da bunu temellendirememesine işaret eder. İkinci olarak da Tanrı'nın tözselliğinin kabul edilmesine rağmen onun öznelliğinin yani Tanrı'nın bir ferdiyete sahip olduğunun ifade edilmemesidir.

SONUÇ

Spinoza, öklidyen aksiyomatik metodu kullanarak felsefesini oluşturur. Aksiyomatik yöntemle ele aldığı düşüncelerini apaçık önermelere yani doğruluğu kanıtlanmak zorunda olmayan aksiyomlara dayandırarak oluşturur. Bu yöntemle şeylerin öznel özlerini veya upuygun ideallerinin düzenini bulmayı amaçlar. Dolayısıyla aksiyomatik önermelerin üzerine kurulan mantıksal örgülerin oluşturduğu bir yöntemi ifade eder. Hegel ise karşıtların çatışmasını temele alan spekülâtif diyalektik yöntemle felsefesini kurar. Burada önemli nokta çelişkilerin spekülasyon yoluyla birbirlerini harekete geçirerek bir senteze ulaşma çabasıdır. Spekülasyon, görünenlerin mantıksal bir düzenlemesini çelişkiler aracılığıyla diyalektik bir süreç olarak ifade eden tez-antitez-sentez üzerinden gerçekliğe ulaşır. Görüleceği üzere aksiyomatik yöntemle spekülâtif yöntemin arasında gerçekliğe ulaşma bakımından çok ciddi bir fark olduğu ortaya çıkar. Bu yönetsel fark, Spinoza ve Hegel'in düşünce sistematigindeki en temel farktır. Spinoza'nın yönteminde analitik düşünme ön plandayken; Hegel'de daha ziyade poetik hayal gücüne benzer bir düşünme tarzı hâkimdir. Bu yönetsel fark en başta her iki filozofunda felsefi düşüncelerinin ontolojik temelini oluşturan töz kavramını ele alışı ve töz kavramına yüklemiş oldukları anlamda kendini gösterir.

Spinoza Töz kavramını kendinde olan ve kendisi yoluyla kavranabilen olarak anlar. Töz; kendi kendinin nedeni olan ve özü varoluşunu gerektiren şeydir. Bu tanım Spinoza ile Yahudi ve İslam filozoflarını aynı düzleme çeker. Töz kavramını Tanrı olarak ele alan Spinoza, skolastik dönemdeki öz anlayışı ve İslam felsefesindeki Tanrı anlayışıyla benzeşir. Monist bir töz anlayışını benimseyen Spinoza bunu Tanrı olarak felsefesinin ontolojisine yerleştirir. Böyle bir Tanrı anlayışı onu teist bir anlayışa ya da 'süreç' veya 'oluş' monizmine yaklaştırır. Bu düşüncesini Natura Naturata ve

Natura Naturans kavramları ile de destekleyen Spinoza, kanaatimce bir ‘süreç’ ya da ‘oluş’ teizmi yapar.

Benzer şekilde Hegel de töz kavramını felsefesinin ontolojik temeline yerleştirir. Hegel tözü, tüm gerçekliğin kendisiyle ve kendisinde varlığını kazandığı şey olarak tanımlar. Tanrı’yı ise kendinde ve kendisi için mutlak gerçeklik olan, her şeyi kuşatan ve her şeyi içine alan şey olarak tanımlar. Bu iki tanım tıpkı Spinoza gibi Hegel’i de Teizme yaklaştırır. Modern dönemin Aristoteles’i diyebileceğimiz Hegel, oluşa yapmış olduğu vurgu ile bir ‘oluş’ ya da ‘süreç’ teizmi yaptığı söylenebilir. Ancak her iki filozofun yöntemsel farklılıkları varlığa karşı yaklaşımlarının da farklılaşmasına neden olmuştur. Hegel bu anlamda spekülâtif bir diyalektik süreçle varlığa yaklaşır ve Tanrı’nın karşısına diyalektik sürecin dinamizmini olumsuzlamanın olumsuzlaması yoluyla kazandıracak olan tin anlayışını konumlandırır. Tin, kendi varoluşunu oluşturmuş olduğu ikinci doğa ya da dünya ile ortaya koyar. Her şey Tanrı’dan gelmiş olmakla beraber tinsel bir varlık olan insan, Tanrı’nın diyalektik sürecinin hareket ettiricisi olarak karşımıza çıkar.

Spinoza ile Hegel birkaç açıdan birbirinden ayrılır. Öncelikle Hegel, tine yaptığı vurgu ile insanın özgürleşmesine atıfta bulunurken; Spinoza, her şeyin içinde eridiği bir töz anlayışına sahiptir. Dolayısıyla Hegel, Spinoza’yı öznelliği göz ardı ettiği için eleştirmektedir. Bununla birlikte Spinoza felsefesi tin odaklı bir felsefe olmadığı için a-historik ve a-sosyal felsefe olarak ifade edilmiştir. Sonuç olarak her iki filozofun da töz anlayışlarını felsefelerinin ontolojisine yerleştirdiği ve onu Tanrı olarak ifade ettikleri görülmektedir. Spinoza özellikle İslam anlayışından etkilenmiş ve bu anlayışı ön plana çıkarmışken; Hegel, Hristiyan dininin Tanrı’nın insan bedeninde cisimleşmesi doktrini ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla her iki filozofunda teist bir anlayışa sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynaklar

- Akarsu, B. (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İnkılap Kitabevi.
- Arıcan, M. K. (2004). Spinoza’nın Tanrı Anlayışının Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(1), 87-96.

- Arıcan, M. K. (2007). Spinoza'nın Tanrı Anlayışının Din Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 173-206.
- Arıcan, M. K. (2013). Panteizm ve Panenteizm Tartışmaları Arasında Spinoza. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 3(1), 17-32.
- Bayrak, Y. (2015). Spinoza Felsefesinde Zihin: Doğası ve Kaynağı. *Felsefe Dünyası*, 62, 283-310.
- Bumin, Tülin, (2016). *Hegel: Bilinç Problemi, Köle- Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi*, Yapı Kredi Yayınları.
- Cengiz, Ö. (2022). "Her Belirlenim Bir Yadsımadır": Hegel, Spinoza ve Akozmizm. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 34, 187-207. <https://doi.org/10.53844/flsf.1160172>
- Çevikbaş, S. (1999). *Töz Sorununa Eleştirel Bir Bakış (Başlangıçtan Hume'a Kadar)* [Doktora]. Atatürk üniversitesi.
- Cihan, C. (2001). *Spinoza Felsefesinde Varlık ve Bilgi Problemi* [Doktora]. Atatürk üniversitesi.
- Colletti, L. (2013). Hegel ve Spinoza. In G. Ateşoğlu (Ed.), *Alman İdealizmi II - Hegel* (Çev. Barış Mutlu, pp. 661-674). Doğu Batı Yayınları
- Gedikli, M. E. (2023). *Töz ve Kişilik İkileminde Tanrı Düşüncesi -Benedictus Spinoza & Hermann Lotze-*. Eskiyei Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (1969). *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*. Werke.
- Hegel, G. W. F. (2014). *Tarihte Akıl* (Çev. öney Sözer). Kabalcı Yayıncılık.
- Inwood, M. (2013). Spekülasyon, Spekülatif ve Metafizik. In Güçlü Ateşoğlu (Ed.), *Alman İdealizmi II - Hegel* (Çev. Güçlü Ateşoğlu, pp. 751-756). Doğu Batı Yayınları.
- Scruton, R. (2007). *Spinoza* (Çev. Hakan Gür). Dost Kitabevi.
- Spinoza, B. (2009). *Ethica* (Çev. Aziz Yardımlı). İdea Yayınevi.
- Spinoza, B. (2014). *Mektuplar* (Çev. Emine Ayhan). Dost Kitabevi.
- Türkben, Y. (2010). Spinoza'ya Göre Tanrı ve irade özgürlüğü. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 117-125.

Öz: Bu yazının amacı Spinoza ve Hegel felsefesinde töz kavramının aynı zamanda Tanrı kavramı anlamında kullanılabileceğini göstermektir. Bu her iki filozofun da teist olarak okunabileceği anlamına gelir. Spinoza töz kavramından kendinde olan ve kendisi yoluyla kavranabileni anlarken Hegel tüm gerçekliğin kendinde varlığını ve kalıcılığını kazandığı şeyi anlar. Bu bağlamda, ilk olarak Spinoza’nın kullandığı geometrik aksiyomatik yöntemi ve Hegel’in spekülâtif diyalektik yöntemi açıklanmaya çalışılacak ve aralarındaki farklılıklar belirlenecektir. Akabinde Spinoza’nın ve Hegel’in töz anlayışları detaylandırılacaktır. Spinoza’da *causa sui* kavramı, şeylerin Tanrı’da olması ama Tanrı olmaması iddiası ve onun *Natura naturata* ve *Natura naturans* şeklindeki ayrımı ele alınacaktır. Hegel Tanrı’yı kendinde ve kendisi için mutlak gerçeklik olan her şeyi kuşatan olarak anlamlandırır ve aklın tarihsel sürecinin Hristiyanlık doktrinlerinden biri olan Tanrı’nın İsa’nın bedeninde cisimleşmesi inancına dayandırır. Bu nedenlerle, sonuç olarak, her iki filozofun da süreç teizminin birer temsilcisi biçiminde okunabileceği ileri sürülecektir.

Anahtar Kelimeler: Spinoza, Hegel, töz, tanrı, süreç teizmi.

